

A betlehemezés

Ma is elérhető hagyománya szerint a betlehemezők a karácsonyi előkészület idejében, adventtől vízkeresztig (január 6.) jártak házról házra.

A betlehemes játékok története

A magyar középkor vallási és világi életéről, különösen a köznép viszonyairól, alig vannak közvetlen forrásaink. A karácsonyi misztériumjátékokat feltehetően a hozzánk a 10. századtól betelepülő szerzetesrendek honosították meg.

Legkorábbi, 12. századi betlehemi ábrázolásunk az esztergomi Porta Speciosa-n, a díszkapu timpanonján volt látható. Középkori freskókon, templomi oltárokon és táblaképeken mutatták be a Krisztus születésével és halálával kapcsolatos szent eseményeket az írni-olvasni nem tudó köznép számára. Irodalmi emlékeink közül a Zsigmond királyt (1387-1437) szórakoztató játékot említhetjük 1416-ból, ami Krisztus születéséről, a királyok imádásáról és Heródes lakomájáról szólt.

Közvetlen bizonyítékok, írásos források és a tárgyi kultúra emlékei alapján csupán a kora újkorból vannak támpontjaink a falusiak karácsonyi ünnepéről. E korai korszakból kéziratosszerű énekeskönyvekben, kódexekben a betlehemi történet verses, dallammal kiegészített drámáit lehet olvasni.

A hódoltság ideje kedvezett a reformáció terjedésének. Betlehemes játékaink nyomait ezen időszak iskoladrámái között kereshetjük. De jelentős hatással volt a betlehemes játék elterjedésére az a körülmény, hogy a misztériumjátékok világi helyszínekre (városok piactere, iskolák, kocsmák) szorultak ki. A 15. századból az észak-magyarországi evangélikus német bányavárosokból (Selmec 1476, 1480; Bártfa 1498, Körmöc 1570) maradtak fenn karácsonyi színdarabok lejegyzései.

Az ellenreformáció korának jezsuita iskolái is felkarolták az iskolajátékokat. Az iskolajátékok szerepe nem csökkent a török kiűzése után sem. Iskoladrámák, iskolai köszöntők, kántáló versek a 19. század végéig folyamatosan szokásban maradtak, hatással a falusiak betlehemezésére.

A vándorló diákok házalásával rokonítható a falusiak karácsonyi szokása: egymást versekkel, énekekkel köszönteni. Erre valamennyi felekezetenél találunk példát, de leginkább a református falvakban.

A betlehemes játékok felfedezése

A betlehemes játékok sajátos magyarországi jelenlétére a reformkorban figyelt fel a magyar tudományosság. A középkori népi színjátékok, szövegek felderítésére az Akadémia pályázatokat hirdetett. A korabeli népművelők: lelkes tanítók, papok, kántorok gyűjtötték össze az első betlehemesjáték-szövegeket. Így került az irodalmi érdeklődés középpontjába a paraszti színhagyomány, annak különféle műfajai.

Míg a 19. század közepén csupán a játékok szövegét rögzítették, a század végén megkezdődik a szokáshoz tartozó tárgyak gyűjtése, valamint a dallamok lejegyzése is.

A korai időszaktól már látható volt az is, hogy a *népi színjátékok* körében a legjelentősebb a betlehemes játék. Sőt, vallásos eredetű népi színjátékaink sorában is a legnagyobb számban e játékok kerültek feljegyzésre. Kisebb jelentősége és előfordulása volt a többi, vallásos eredetű színjátéknak. A Zsuzsanna-játék, amely protestáns iskolajáték lehetett, vagy a pütkösdi-királyné-választás szokása, a Gergely-járás - amely a kollégiumi diákságot hívogató szokás volt - a 19. század végére eltűnnek az élő gyakorlatból.

Betlehemesek típusai

A betlehemezés fontos részét képezi a pásztorok évődése az öreg és süket pásztorral. A betlehemezés egyes jeleneteit gyakran önállóul, külön szokásként adták elő. Így például a szálláskeresést az advent időszakában, a Heródes-jelenetet vízkeresztkor. Gyakran jártak házról házra csak a pásztorok tréfás jelenetével.

A Magyar Népzene Tára a betlehemes játékokat négy fő típusba sorolta: I. erdélyi, II. alföldi és felső-tiszai, III. dunántúli, IV. felföldi. Az erdélyi típusban az angyalon, pásztorokon kívül szerepel Szűz Mária, Szent József, a király szolgája. Ebben a változatban jellegzetes jelenet a szálláskeresés. Az alföldi és felső-tiszai típusban az angyalokon, pásztorokon kívül betyár vagy huszár szerepel. Jellegzetes része a cselekménynek a perselyezés. A dunántúli változatokban a pásztorok jelenete a játék központi része. A felföldi típusban az angyalon, pásztorokon kívül a Gubónak, Jakabnak, Kecskésnek nevezett figura tűnik fel.

A játékok magyar sajátosságai

Betlehemes játékaink - Európa más népeinek játékaitól eltérően - a misztériumi történetből a *pásztorok köszöntését* helyezik a középpontba. (Ezt erősítette, hogy a falvak életében a pásztorok év végi elszámolása karácsony és újév között történt, sok helyen jártak karácsonykor a pásztorok köszönteni is, ilyenkor a házaknál élelemmel és pénzzel ajándékozták meg őket.) Más népek körében a szálláskeresés, a három királyok jelenete, a Heródes-játék vagy a paradicsomjáték maradt fenn. Csak magyar nyelven nevezik *betlehemes*-játéknak, minden más nyelven a játék elnevezése a jászol szó átformálásával történik. Ugyanígy a játék kellékét képező kis, templom alakú ládika, a berendezett jelenettel is, csak Magyarországon kapta a *betlehem* elnevezést. Ezt a kis templomot és a benne látható jelenetet veszik körül az élő szereplők: a pásztorok és az angyalok, hogy eljátsszák a kisdud meglátogatását és megajándékozását.

A 19. század közepén jellemzően még felnőtt férfiak betlehemeztek. Sajátos magyar elem a játékokban a *pásztorok tánca*: a Betlehembe eljutó, ott köszöntést mondó, ajándékot átadó, majd elköszönő pásztorok búcsúzóul egy körtáncot is eljárnak a betlehem előtt. (Ez egy régi közösségi férfitanccs utolsó maradványa, elsősorban a bukovinai székelyek játékában.)

Egy sajátos típusa betlehemes játéknak a *bábtáncoltató betlehemezés*. A keleti magyar nyelvterületen maradt fenn az egykori misztériumjátékot a legteljesebben őrző betlehemezés, amelyet a bukovinai székelyek és más székely falvak lakói mutatnak be még napjainkban is a művelődési házban vagy a templomban. Ez a játék tartalmazza a szálláskeresés motívumát, a Heródes-jelenetet, a pásztorok köszöntését, és a pásztorok táncával záródik.

A karácsonyi ünnepkör szokásai között számtalan szokásban az antik és pogány újévköszöntés, a téli napforduló ünnepének elemei ismerhetők fel, a maszkban alakoskodó köszöntők, zajkeltő csörgős botjaikkal, kolompjaikkal, szitából készült dobokkal, hangos kiáltásaikkal, a lányok megkergetésével mintha a kereszténységet megelőző idők gonosz szellemeit üznék el, megóvva az ember és állat egészségét, biztosítva a bőséget, szerencsét, holott szerepeik szerint a misztérium Jézust kereső szelíd pásztorai voltak.

"Félnépi" játék

Betlehemes játékaink szövegei sok esetben jellegzetes kántori versek, dallamaik vallásos népelemek, kántorok által lejegyzett és betanított dallamok. A betlehemes játékok tehát a *folklorizmus határán*, a magas kultúra befolyása alatt formálódtak. Másrészt a népi kultúrának a nemzeti műveltségbe való beemelése céljából már a 20. század elején városi közönség előtt is bemutatásra kerültek. A betlehemezés szokását más vallásos eredetű szokásokkal, körmenetekkel együtt 1949 után korlátozták, később betiltották.

Napjainkban a betlehemezés reneszánszát tapasztalhatjuk. Budapesten évente (a Magyar Művelődési Intézetben és a Néprajzi Múzeumban), Kecskeméten 1990-ben, a romániai Szatmárnémetiben (1991-94 között) karácsonyi *betlehemes fesztiválok*at rendeztek, amelyeken a Kárpát-medence területéről a különböző etnikumú és felekezetű falusi csoportok mutatták be hagyományos vagy újabban konstruált betlehemes játékaikat. Iskolás alkotó csoportok betlehemezését 1996 óta a hódmezővásárhelyi EMF-Alapítvány támogatja. Mindemellett a betlehemesek meghihetnek, és mai aktualizálásra serkentenek számos neves kortárs előadót, színészt és alkotóművészt.

Felhasznált irodalom

Szacsvay Éva, „Menjünk mi is Betlehembe...”
Tátrai Zsuzsa, Jeles napok, ünnepi szokások